

КАТЕГОРІЯ «СПРАВЕДЛИВІСТЬ» В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРИРОДНОЇ ШКОЛИ ПРАВА



Є. Є. Звонков
аспірант Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

Категорія «справедливість» є, була і буде одним із керівних принципів права, правотворчості та правозастосування. Будь-яка правова система не може функціонувати, не беручи до розгляду зазначену категорію, неможливо приймати і підтримувати закони, які не буде підтримувати більшість соціуму. В цьому контексті законодавство просто втрачає свою ефективність.

Ще Арістотель зазначав, що для повного і продуктивного функціонування міст-полісів необхідне прийняття законів, які більшість повноправних громадян поліса будуть вважати справедливими. Звісно, існують і диктаторські, і тиранічні режими, які можуть собі дозволити обійти згадану вище концепцію. Але розгляд права таких держав не є пріоритетним завдан-

ням для сучасної правової науки – мета якої, створити якісний фундамент для становлення України як правової держави і забезпечення співробітництва із іншими провідними країнами, в тому числі в правовій сфері.

В рамках цієї роботи проаналізуємо історію, розвиток та інтерпретацію категорії «справедливість» у природній правовій школі, розглянувши погляди представників та прибічників природничої концепції, вплив котрих на правову дійсність сьогодення не викликає жодних сумнівів. Ці погляди, хоча були в кожному епоху різні, мали фундаментальні ідеї та принципи, які так чи інакше існують і сьогодні – у вигляді доктринальних ідей чи теоретичних поглядів, або безопосередковано відображені у правовій

реальності. Повне розуміння результатів трансформації та втілення ідей і поглядів правових шкіл неможливе без вивчення їх історії. Розуміння категорії «справедливість» піонерами «авангардистами» цих шкіл – найяскравіше відображає дух та погляди минулих часів.

Класично концепції природно-правової школи визначають «як ідеї, в основі яких покладено концепцію, що всі норми права мають ґрунтуватися на певних об'єктивних (природних, над-позитивних) засадах, що не залежать від волі людини й суспільства, установлень держави». Тобто право іде від природи, а не від держави, і ґрунтується на концепціях певного ідеального устрою і моралі. Те, що природно – то справедливо, що справедливо – то і є правовим.

Таке кредо – узагальнення поглядів та праць представників природної концепції. Але багато з них по-своєму розуміли поняття «природна справедливість» – в залежності від епохи та потреб суспільства, темпорально-правових характеристик. Розглянемо погляди прибічників природного права у різні часи.

З поглядами Арістотеля щодо «справедливості» науковий осередок добре обізнаний. Концепція, «що справедливо в очах більшості – і є правим», існує і тепер, і більшість нормативних актів повинні прийматися, враховуючи її. Але погляди Арістотеля були дещо іншими, а точніше кажучи, мали трохи інший контекст. Арістотель розглядає античні міста-поліси як сучасні (для нього самого) племена, які розвинулися до рівня міста. Мислитель часто називав людину «твариною із здібностями до політики (управління)» і бачив поліс скоріше як царство тварин, називаючи його «організмом». Спираючись на такі погляди, Арістотель бачив справедливість як засіб, необхідний для виживання країни (поліс не буде здатен захистити себе від зовнішніх загроз) і для можливості деяких людей робити «чудові речі та дії». Арістотель чудово знав і про рабство, і про нерівність людей у містах-полісах, не вбачаючи в цьому несправедливість. Філософ писав у своїх працях, що люди не рівні між собою і ніколи не будуть рівними. Він вбачав у «чудових» діях не тільки ультимативну ціль людини, яка полягала в отриманні насолоди від життя, а й створенні спадщини, яку можна буде передати наступному поколінню – речі та дії, які згадуватимуть роками. Тобто Арістотель мав дещо ширше поняття про справедливість, далеке від ідеального [8; 9].

Чи є ці «спірні» критерії категорії «справедливість» Арістотеля актуальними для сьогодення? На нашу думку, вони у трансформованому вигляді фундаментальні

для будь-якої сучасної правової системи. Не можна заперечити, що норми повинні забезпечувати «виживання» соціуму і держави (хоча скоріше в іншому вигляді, аніж мав на увазі Арістотель) та надавати можливість людині творчо проявляти себе. Критерії «справедливості правової норми» Арістотеля – прийнятні для більшості, забезпечують безпеку країни, або не порушують її та надають можливість індивідам реалізовувати свій творчий потенціал [10;11].

В історичній ретроспективі зазначимо про необхідність вивчення спадщини Томаса Гоббса. Це видатний англійський філософ, відомий як один із засновників теорії «соціального договору» і прибічник концепції «загального блага». Т. Гоббс, спостерігаючи за громадянською війною в Англії, задає собі фундаментальне питання: як створити суспільство та державу, яка була би вільна від війн, конфліктів, болі чи страждань? Або як хоча б зменшити вплив війн та захистити більшість людей [7]? Т. Гоббс бачив вихід у напівутопічній країні, яка функціонувала б, керуючись високими моральними принципами та законами, які встановлені самою природою та забезпечувались владою сильного управителя. На думку Т. Гоббса, закони, які суперечать самій природі та суті людини, є несправедливими і, зрештою, призведуть до повстання та повалення існуючого ладу. Англійський мислитель наполягав на тому, що у деяких випадках права меншості людей можуть бути порушені заради благополуччя більшості – один із фундаментальних постулатів ідеї «загального блага», який полягає у пріоритеті встановлення благ для більшості, ігноруючи меншість. Т. Гоббс порівняв механізм держави із «чудовиськом» – монстром, якому всі повинні покоритися, аби більшість з них могла вижити [6].

У своїй фундаментальній праці «Левіафан» Т. Гоббс детально ілю-

струє модель «ідеальної» держави, яка функціонує за допомогою ідеальних постулатів природного права. Т. Гоббс вбачає справжню справедливість у рівності підданих цієї держави: всі однаково відповідають перед законом, мають однакові пріоритетні цілі та завдання, платять одні і ті самі податки тощо. Не дивлячись на те, що Т. Гоббс також, як і багато представників природничої школи права, мав певні емпатії щодо первісного племінного устрою суспільства – на відміну від інших (наприклад, Руссо), він був супроти повернення до цього устрою і був за певний контроль в управлінні державою. Т. Гоббс розумів необхідність суспільства у його співіснуванні з державою. Він у своїй праці визначив 12 фундаментальних прав абсолютного правителя держави, який слугує своєрідним гарантом «соціального договору», який погодилися «прийняти» піддані цієї держави. Зокрема:

Правитель не може змінити існуючий державний лад, оскільки є його гарантом і захисником.

Правитель не може розірвати «ковенант» – соціальний договір між підданими та державою.

Правитель існує, тому що більшість його підтримує, а меншість йому підкоряється.

Правитель не може завдавати шкоди своїм підданим без причини, і його дії не можуть бути звинувачені у несправедливості.

Смерть правителя від рук підданих не може бути розцінена, як справедлива.

Задля забезпечення загального блага і миру робити усі необхідні і залежні від нього дії.

Приймати та регламентувати закони і нормативні акти, які пов'язані із цивільним правом та правом власності.

Виступати в ролі судді, у будь-яких справах, в яких правитель бачить необхідність персонального втручання.

Регламентувати питання війни та миру, збирати і командувати армією, робити усе необхідне для захисту країни від ворогів.

Обирати міністрів, радників, священників та офіцерів.

Винагороджувати багатством та славою і карати безчестям та іншими карами.

Встановлювати права та закони [5].

Попри те, що Т. Гоббс бачив ідеал державного правління у майже тиранічній владі, його погляди щодо права і справедливості заслуговують уваги. Для Т. Гоббса справедливість була у рівності підданих перед законом. А справедливою нормою філософ детермінував акт, який буде забезпечувати благополуччя більшості та зберігати мир у країні. Не можна не погодитися, що забезпечення миру є одним із пріоритетних напрямів нашої науки та державного апарату. У наш час ми можемо стверджувати, що норма, яка буде зберігати мир, є справедливою [6].

Французький філософ та письменник Ж.-Ж. Руссо жив у не найкращі роки для французької монархії. Більшість законів були застарілі і вимагали переробки і модернізації, закони, які вважались несправедливими більшістю населення, не кажучи про читаючу і освічену інтелігенцію. У такі часи Ж.-Ж. Руссо формує свої погляди. Він вбачає справедливість у свободі, яка дана людині – при цьому, дана не державою, а природою. У своїх працях філософ писав, що людина народжується вільною, але завжди, якимось чином, є у залежності (рабстві). Найважливішим благом для людини Ж.-Ж. Руссо вбачає у можливості індивіда повністю розпоряджатися наявною землею та «плодами» своєї праці. При народженні людина «підписує» мовчазну обов'язкову згоду про те, що вона буде дотримуватися правил суспільства, і отримує можливість повністю отримувати благо та прибуток від результатів своєї

праці. На думку цього мислителя, закони, які обмежують реалізацію цього права, є несправедливими. Хоча Ж.-Ж. Руссо вважає, що суспільство може існувати лише у своєму племінному вигляді – без держави. Держава забирає і землю людини, і «плоди її трудів» (податки). Філософ не бачить справедливості без повернення до первісного ладу. Якщо відкинути «екстравагантну» ідею про повернення до племінного соціуму, критерій «справедливості норми Руссо» – можливість повністю розпоряджатися результатами своєї праці. Сьогодні також є одним із фундаментальних прав, які існують у будь-якій правовій країні.

I. Кант – відомий німецький вчений, викладач і філософ, був палким прибічником створення держави, яка була би вільна від будь-якого насилля і перебувала у стані вічного миру [2; 3]. Він був супротивником самосуду і наполягав на тому, що тільки держава може чинити справедливий і правовий суд. I. Кант вважав, що суспільство має жити виключно за законами, які зумовлені і виходять із природи людини, і ніхто не може порушити ці закони. Задля захисту цих прав I. Кант бачить необхідність у чіткій системі законів і підзаконних актів, що як регламентують та захищають права людей, так і державного апарату, який гарантуватиме виконання і дотримання законів [1]. I. Кант наполягає на обов'язковій імперативності нормативних актів. Держава та система, яку описує I. Кант, повинна своїми діями та законами, крок за кроком, досягати цілі встановлення «вічного миру». Якщо держава не спрямовує всі зусилля на досягнення цієї мети – така держава або державний устрій припиняють існування. Війна може бути лиш виправдана як засіб досягнення миру або захисту свого народу, а не засіб експансії нових територій.

Справедливий закон для I. Канта – закон, заснований на природних засадах, який є од-

наковим для всіх і визначена рівна відповідальність перед цим законом [4].

Отже, як можна побачити, природнича школа права має довгу історію і чимало різноманітних поглядів на ті чи інші питання у сфері юридичної думки, юриспруденції і державного управління. Кожний із мислителів по-своєму бачив концепцію справедливості у законах та нормативних актах, хоча усі наполягали, що закон повинен опиратися на «природну сутність» людини і захищати її, а не навпаки. Так, деякі погляди нам здаються архаїчними і неактуальними для сучасності, але це не є правильним. Ми повинні бачити власне сутність цих поглядів, відкидаючи деякі застарілі фактори. Так, Арістотель був прихильником рабства і виступав за його необхідність, але в той час і не існувало інших поглядів – ідеї гуманізму та свободи виникли значно пізніше. Але його погляди щодо свободи творчості дійсно пройшли перевірку часом (так, не можна назвати правовою країною, яка не регламентує свободу на створення твору). Погляди Т. Гоббса та I. Канта були дещо деспотичними, але вони наполягали, що закон буде справедливим тільки тоді, коли він захищатиме та забезпечуватиме мир, а не руйнуватиме його. На жаль, чимало сучасних держав, мабуть, забувають про це.

Категорія «справедливість» має досить широкий спектр значень у природній школі права. Якщо узагальнити погляди прибічників природної школи права, то справедливий закон або нормативний акт – це норма, яка виходить із природи людини, підтримувана більшістю громадян і з якою погоджуються в соціумі, яка захищає їх благополуччя та має своєю метою регламентування правовідносин на засадах рівності перед законом, захист громадян та підтримання миру в країні. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Frederick C. Beiser, *German Idealism: The Struggle Against Subjectivism, 1781-1801*. – Harvard University Press, 2002. – P. I.
2. *Kant's Principles of Politics*, including his essay on Perpetual Peace. A Contribution to Political Science, translation by W. Hastie. – Edinburgh : Clark, 1891.
3. Kant, Immanuel. *Perpetual Peace*. Trans. Lewis White Beck (377).
4. Immanuel Kant, in *History of Political Philosophy*, edited by Leo Strauss and Joseph Cropsey. – University of Chicago Press, Chicago and London, 1987.
5. *Thomas Hobbes: Leviathan* – Oxford University Press.
6. Glen Newey, *Routledge Philosophy GuideBook to Hobbes and Leviathan*. – Routledge, 2008.
7. *Hobbes's Moral and Political Philosophy*. Stanford Encyclopedia of Philosophy. (Retrieved 11 March 2009).
8. «Aristotle» entry in Collins English Dictionary.
9. For a different reading of social and economic processes in the *Nicomachean Ethics and Politics* see Polanyi, K. (1957) «Aristotle Discovers the Economy» in *Primitive, Archaic and Modern Economies : Essays of Karl Polanyi* ed. G. Dalton, Boston, 1971.
10. D. S. Hutchinson & Monte Ransome Johnson (25 January 2015).
11. Ebenstein, Alan; William Ebenstein (2002). *Introduction to Political Thinkers*. Wadsworth Group.